

І. М. Лубко

КУКУРУДЗЯНА ПРОГРАМА М. С. ХРУЩОВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАН СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР

Сучасний стан справ у сільському господарстві, пов'язаний із формуванням зернового балансу країни, викликає глибоку стурбованість не лише серед аграріїв, але й у середовищі всього українського суспільства. Як свідчить історичний досвід, саме зерно і вироблена з нього продукція становить основу продовольчої безпеки держави [1, 12]. Відчутний спад у зерновиробництві спонукає до пошуків нових шляхів вирішення цієї гострої проблеми. Тому й не дивно, що останнім часом помітно зростає інтерес до не менш важливої зернової культури, яка є однією з високопродуктивних злакових культур універсального призначення в Україні, – кукурудзи.

У Радянському Союзі УРСР завжди була одним з головних виробників сільськогосподарської продукції. Відзначаючись високим рівнем ведення сільського господарства, вона нерідко ставала своєрідним полігоном для розгортання чергової галасливої кампанії. В разі успіху досвід, набутий у республіці, активно використовувався і в інших регіонах СРСР. Тож не дивно, що багато хрущовських ідей започатковувалися саме тут. Зазначене стосується і кукурудзяної програми, яка посіла одне з авангардних місць серед ініційованих М. С. Хрущовим заходів стосовно реанімації сільського господарства. Завдяки цьому кукурудза стала предметом особливої уваги всього радянського суспільства 50-х – початку 60-х рр. Саме через неї, на думку реформатора, лежав магістральний шлях до збільшення виробництва продуктів тваринництва, а отже, до покращення матеріального добробуту народу.

Актуальність обраної проблеми зумовлюється відсутністю об'єктивних та ґрунтовних праць, які б дозволили з'ясувати істинні причини, що підштовхнули радянського лідера до прийняття рішення стосовно широкомасштабного розширення кукурудзяних площ, ознайомитися з агротехнічними методами та прийомами, що застосовувалися колгоспами в процесі вирощування „королеви полів”, оцінити господарські результати кукурудзяної програми та її наслідки для сільського господарства УРСР.

Критики кукурудзяної програми М. С. Хрущова трактують її як однозначно негативне явище. „Насильне впровадження „цариці полів” не дозволило зробити її основою підйому тваринництва, валовий збір зерна за рахунок розширення посівів також не виправдався. Наслідки такого господарювання зруйнували оптимальну структуру посівів та впровадження раціональних систем землеробства”, – зазначає відомий російський дослідник І. Русінов [2, 40 – 41]. Схожу оцінку ситуації дає його український колега Л. Беренштейн. „Кукурудза, по суті, не прижилася в Україні, а зменшення посівів озимої та ярої пшениці призвело до різкого падіння обсягу виробництва”, – стверджує учений [3, 82].

Не варто залишати поза увагою той факт, що вкрай поспішне, обтяжене гігантоманією розширення кукурудзяних площ призвело до певного розбалансування хлібо-фуражного комплексу. Проте,

на нашу думку, реальний стан справ у сільському господарстві був значно складніший, ніж позірною лубочною картини, змальовані критиками М. Хрущова. Як зазначає з цього приводу С. Кульчицький, „кукурудзяна епопея” з усією переконливістю довела, що аграрна політика радянського керівництва залишалася волонтаристською [4, 14]. Перебуваючи в полоні стереотипів минулого, воно все ще намагалось будь-яку гостру проблему вирішувати за допомогою революційних методів.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії свідчить, що досліджувана проблема знайшла лише фрагментарне висвітлення в контексті аграрних перетворень 50–60-х років ХХ ст. Проте комплексне її дослідження, яке б дозволило заповнити наявний вакуум, на сьогодні відсутнє. Тому метою наукового пошуку і є з'ясування доцільності широкого запровадження кукурудзи в сільське господарство, а звідси – визначення господарського значення цієї зернової культури.

У цьому контексті слід зазначити, що перша спроба „привичаїти селян до кукурудзи” в Україні була здійснена ще в 1922–1923 рр. Її ініціатором був Х. Раковський. Проте особливого впливу на традиційно сформований селянський менталітет вона не мала, та й господарські результати були не досить втішними [4, 14]. На момент розгортання М. Хрущовим кукурудзяної кампанії колгоспи України вже накопичили значний досвід отримання високих урожаїв цієї високопродуктивної культури. Практично у всіх кліматичних зонах (Степ, Лісостеп і навіть українське Полісся) передовики сільського господарства вирощували врожаї кукурудзи по 50–100 ц з га. Широкої популярності набув досвід видатного майстра-кукурудзоведа, Героя Соціалістичної Праці, ланкового колгоспу „Червоний партизан” на Дніпропетровщині, Марка Озерного. Ще в 1949 р. він отримав 223 ц кукурудзи з га. У Закарпатській області Тетяна Набовда отримала ще більший урожай – 232 ц із га. Ланковій Тернопільської області, Герою Соціалістичної Праці, Євгенії Долинюк вдалося отримувати з рекордної ділянки по 221 ц кукурудзи з га [5, 79].

Проте, незважаючи на безумовну господарську цінність рослини, все ж упродовж тривалого періоду кукурудзою цікавилися мало. Сіяли її на незначних площах, малопродуктивним насінням, належним чином не обробляли, а тому і врожаї збирали досить низькі. Внаслідок цього в більшості регіонів України склалося неприхильне ставлення до кукурудзи. З 1949 по 1953 рр. площі посівів кукурудзи постійно зменшувалися [6, 2]. Слід, однак, зазначити, що попри загальну неприхильність до цієї культури, деякі керівники господарств, що переконалися в її вигоді, сіяли кукурудзу навіть понадпланово. Так, агроном колгоспу ім. Хрущова Городницького району Житомирської області Д. Стадник зауважував, що результати попередніх років переконали його в доцільності поширення посівів кукурудзи: навіть при урожаї 30 ц зерном, зібраним з 1 га, можна відгодувати 6–7 свиней вагою 650–750 кг [7, 2].

Основним лейтмотивом різкого розширення вирощування кукурудзи було намагання М. С. Хрущова вирішити одну із найболючіших проблем сільського господарства – створення надійної кормової бази тваринництва [8, 26]. Упродовж

попередніх десятиліть це актуальне питання практично не знаходило свого вирішення. На початку 50-х років воно стало нагальним.

Отже, крок у бік розширення площ, зайнятих кукурудзою, намітився в Україні ще восени 1953 р., коли гостро постало питання про неприпустиме скорочення посівних площ та зниження врожайності цієї культури в республіці [9, 470; 10, 404]. Було визнано за доцільне розширити посівні площі та різко підвищити врожайність багаторічних і однорічних трав, кукурудзи та соняшнику, а також вважати за необхідне закласти в кожному господарстві не менш як 5-6 т силосу на кожну корову [10, 384, 394].

На такий вибір суттєво вплинули складні природні умови другої половини 40-х – першої половини 50-х років, які негативно позначилися на врожайності традиційних кормових культур. М. Хрущов вважав, що ліквідувати занедбаність кормової бази можна лише за рахунок упровадження більш продуктивної культури, яка, порівняно з іншими, була б більш врожайною та цінною у кормовому плані. З огляду на власне бачення шляхів подолання кормової кризи, він і надає перевагу кукурудзі. Кукурудза мала високий потенціал врожайності. Окрім того, вона ще й посухостійка, не боїться градобою, не осипається при досяганні, багата на поживні речовини. Пізні, порівняно з іншими зерновими, терміни її сівби та збирання сприяли більш рівномірному використанню робочої сили та механізмів. Окрім цінного зерна, вона дає також з одиниці площі значно більше зеленої маси, ніж інші кормові культури. До того ж силос із кукурудзи – найпоживніший для худоби. Тому кукурудза як кормова культура не мала конкурента. Ця культура одночасно вирішувала два завдання: формувала фуражні зернові ресурси та гарантувала стабільну кормову базу у вигляді зеленої маси та силосу, заготівля якого, до речі, практично не велася.

Про користь розширення посівних площ під кукурудзу свідчив ще один досить важливий аспект – соціальний. У виступі на обласній нараді директор Сенчанської МТС Полтавської області І. Чередниченко зазначав: “Коли ми збільшимо врожай кукурудзи лише на 1 ц з кожного гектара, то вже це дасть можливість підвищити натуральну оплату трудовія на 624 гр. зерна. А коли підвищити урожай на 2, 3, 4 ц?! А кукурудза це не тільки зерно. Це ж і високі доходи від громадського тваринництва, що, в свою чергу, подвоїть-потроїть грошову оплату трудовія. Щоб досягти цього, ми зобов’язані збільшити необхідний зернофуражний баланс колгоспів. Культурою, яка здатна забезпечити його, є кукурудза. Вона дасть великий вихід свинини, високі надії молока” [11, 3].

Зміст цієї цитати, численні висловлювання агрономів, настрої самих колгоспників із цього приводу переконливо свідчать про їхнє прихильне ставлення до ідеї розширення посівів кукурудзи. У зверненні учасників Всесоюзної наради працівників МТС, що проходила в січні 1954 р., вказувалося: оскільки основою всього сільськогосподарського виробництва є зернове господарство, то необхідно провести низку заходів, спрямованих на значне збільшення врожайності зернових культур, і особливо увагу при цьому потрібно приділити такій високоврожайній культурі, як кукурудза [12, 2].

Остаточне рішення було прийнято на січневому (1955 р.) пленумі ЦК КППС, який ще називали

пленумом тваринництва. На пленумі проголосили, ньому вже твердо було заявлено, що досвід масової сівби кукурудзи в 1954 р. довів її очевидну перевагу над іншими зерновими культурами. До того ж при належному обробітку і значно менших витратах праці вона забезпечує тваринництво, окрім зерна, ще і доброякісним силосом [13, 29]. Тут же були дані, що правда, досить продумані агротехнічні рекомендації щодо одержання високих врожаїв кукурудзи [13, 20]. Інша річ, що зовсім не всі господарства могли належним чином їх виконати. Тому стан із виробництвом кукурудзи в Україні характеризувався як вкрай незадовільний, за що керівництво республіки було піддано різкій критиці [9, 524]. Такий стан речей пояснювався, однак, тим, що керівництво всіх рівнів, прагнучи довести свою “партійність”, тобто будь-що збільшити площі під кукурудзою, зосередило увагу лише на розширенні площ її посіву. На кукурудзні поля не вносилися потрібна кількість добрива, не витримувалися терміни посіву, не забезпечувався висів потрібної кількості насіння, обробіток посівів розпочинався із запізненням. На площі 4,2 млн. га збирання кукурудзи проводилося на зелений корм та силос до утворення качанів, що призвело до скорочення валового збору зерна [14, 112]. У постанові зазначалося, що особливо неприпустиме становище із вирощуванням кукурудзи склалося в Полтавській області, де виконання плану валових зборів зерна становило лише 26%, а силосної маси – 17%, у Сталінській області відповідно 39 і 32%, у Сумській – 46 і 32% [14, 113].

Окрім керівники районів намагалися відмовитися від кукурудзи на тій підставі, що вона в їхніх кліматичних умовах не давала гарних врожаїв. Такої думки, наприклад, дотримувалося керівництво Перегінського району Станіславської області. Секретар райкому КПУ О. Троян у своєму виступі на обласній нараді аргументовано доводив недоцільність вирощування кукурудзи в районі. Керівники Надвірнянського району тієї ж області теж відмовлялися від кукурудзи, вказуючи на те, що в природно-кліматичних умовах району вона не дозріває [15, 1]. Крім того, її вирощування потребувало значних трудових витрат, які перевищували результативність врожаїв [9, 525].

Однак не слід залишати поза увагою і протилежних поглядів. Агроном Сенчанської МТС, що на Полтавщині, О. Ярошенко доводив, що качани кукурудзи, посіяної на зерно, вже наприкінці серпня досягають молочно-воскової стиглості, а тому їх можна вже силосувати для відгодівлі свиней та інших тварин і птиці, а стебла – силосувати і використовувати як соковитий корм для худоби [16, 3]. Практика також показала, що кукурудза – добрий попередник для озимої пшениці. Вона економніше витрачає вологу, ніж колоскові. За умови старанного догляду за посівами зайняті нею поля відзначаються більшою вологістю ґрунту, ніж поля з-під колоскових. “Негативом в сівбі озимої пшениці по кукурудзі є більш пізні терміни її збирання. У зв’язку з цим, треба, щоб наші дослідні заклади у найближчі 3-4 роки вивели більш ранньостиглі і високоврожайні сорти кукурудзи, щоб можна було засівати озимими культурами поля в оптимальні строки”, – рекомендував агроном Чкаловської МТС Дніпропетровської області П. Дошенко [17, 2].

Одним із ефективних засобів підвищення врожайності кукурудзи є сівба гібридним насінням. Тому М. С. Хрущов спеціально закликав організувати виробництво гібридного насіння в кожному колгоспі з таким розрахунком, щоб у найближчі 2-3 роки засівати плантації кукурудзи виключно гібридним насінням [13, 21]. З цією метою вже навесні 1955 р. у багатьох колгоспах республіки почали закладатися ділянки гібридизації. Під них відводили найродючіші землі, закріплювали кращі ланки, при догляді за посівами застосовували передову агротехніку. Так, в Одеській області ділянки гібридизації закладали на площі понад 11,5 тис. га [18, 2]. Вже у 1955 р. з'явилися колгоспи і радгоспи, які повністю перейшли на гібридне насіння. Про перевагу гібридного насіння переконливо свідчив досвід колгоспу "Жовтень" Кам'янського району Черкаської області. У 1953 р. частина площ, відведених під кукурудзу, була засіяна кращим гібридом "ВІР-42", частина – сортом "Закарпатська". В однакових умовах гібридний посів дав качанів з га 95,8 ц, а "Закарпатська" – 65,1 ц, тобто на 30,7 ц менше [19, 1].

У пам'ятці для бригадирів і ланкових колгоспів УРСР на 1955 р. "Як одержати високий врожай кукурудзи" представлено результати, досягнуті кукурудзводами-передовиками. Підкреслено, що у 1954 р. ланковий колгоспу "Червоний партизан" Лихівського району, що на Дніпропетровщині, Марко Озерний зібрав 224 ц кукурудзи (в качанах) із га. Колгосп ім. Сталіна Крижопільського району Вінницької області з площі 685 га зібрав по 31 ц зерна і з 33 га по 616 ц силосної маси кукурудзи з га тощо [20, 70]. Для одержання високого врожаю кукурудзи рекомендувалося використовувати для посіву передусім гібридне насіння першого покоління районованих гібридів [20, 74], сіяти тільки квадратно-гнездовим способом, який дозволяє проводити механізований обробіток міжрядь у поздовжньому та поперечному напрямках. При цьому способі рослини рівномірно розподілялися на площі живлення. Затрати ручної праці по догляді за такими посівами кукурудзи скорочувалися майже вдвічі [20, 76]. Проте така технологія була досить складною, потребувала спеціального обладнання, використання якого зводило майже нанівець вираш у скороченні ручної праці. І головне – застосування її було можливим лише за умови наявності практично рівних площ.

Неналагодженість насінневої справи, яку доводилося вирішувати господарствам самотужки, була досить обтяжливою для них. Одержане гібридне насіння 1-го покоління районованих гібридів давало врожайність значно вищу, ніж звичайні сорти. При посіві насіння 2-го покоління врожайність різко знижувалася. Тому колгоспи для виробничих посівів повинні були щороку вирощувати насіння лише 1-го покоління [20, 88].

Лютневий (1955 р.) пленум ЦК КПУ ухвалив рішення про розширення площ посіву кукурудзи в республіці до 5 млн. га, проти 2,2 млн. га у 1953 році [9, 497, 526]. "Кукурудза була поширена в Україні здавна, проте таких великих площ посіву ще не було", – справедливо зазначалося в газеті "Радянська Україна" [21, 2].

Наукове зацікавлення викликає те, якими ж були перші результати цієї кампанії. У довідці про вирощування кукурудзи в колгоспах Сталінської

області відзначалося, що у 1955 р. господарства засіяли кукурудзи на зерно 244,7 тис. га, або 32,7 % від загальної площі посіву. "Це позитивно позначилося на збільшенні валових зборів зернових" [14, 5]. У колгоспах Волинської області середній врожай зерна кукурудзи становив 18,2 ц з га, або в 2,5 раза більше, ніж урожай інших зернових культур. Це дало можливість підняти середню врожайність зернових культур на 1,6 ц з га, а валовий збір зерна збільшити на 500 тис. ц [20, 47]. Гарний врожай кукурудзи у всіх районах Черкаської області у 1955р. забезпечив збір зерна у 2-3 рази більший, ніж ячменю, вівса та ярої пшениці. Перевага кукурудзи перед іншими зерновими культурами виявилася ще в 1954 р., коли колгоспи області отримали через несприятливі погодні умови низькі врожаї. Так, при середній врожайності вівса та ячменю в 8,3 ц з га колгоспи Ротмистрівського району зібрали на площі 1,3 тис. га по 15,1 ц кукурудзи. В колгоспах Смілянського району врожай вівса становив 5,9 ц, ячменю – 9 ц з га, то кукурудза дала 13,5 ц з га [20, 25]. На засіданні ради Сенчанської МТС, що на Полтавщині, голова колгоспу ім. Кірова О. Ярошенко підкреслював: "Минулий (1954) рік остаточно переконав нас у тому, що в кукурудзі приховані величезні можливості для різкого поліпшення колгоспної економіки. Торік ця культура просто врятувала нас. Справді, колоскових ми зібрали по 10,9 ц на круг, а кукурудзи на площі 95 га – по 17,7 ц" [16, 3].

Переконливим доказом особливої зацікавленості найвищого радянського керівництва в успішній реалізації кукурудзяної програми стало матеріальне стимулювання працівників, залучених до вирощування цієї культури. Згідно зі спеціальною постановою, рекомендувалося видавати колгоспникам і працівникам тракторних бригад МТС додатково, понад належну їм оплату трудовня, до 15% зібраного врожаю кукурудзи і від 30 до 50% врожаю качанів, одержаних із закріплених за ними ділянок. Додаткову оплату за організацію і проведення робіт по вирощуванню, збиранню і силосуванню кукурудзи також передбачалося видавати бригадирам виробничих і тракторних бригад, головам колгоспів та агрономам (або натуроплатою, або гріншми в розмірах, визначених рішенням загальних зборів) [22, 46].

Збільшення врожайності кукурудзи залежало від внесення місцевих та мінеральних добрив. Значна роль серед перших належала торфу. Він був значно дешевший, ніж мінеральні добрива, а економічний ефект від його використання був досить високим. Саме в цей період з'являється ідея виготовлення торфоперегнійних горшечків, що застосовувались як в овочівництві, так і в рослинництві. В торфоперегнійні горшечки саджали і замочене насіння кукурудзи, щоб підсадити їх намісця, що випали від сходів. Спеціалісти колгоспів, зробивши відповідні розрахунки щодо доцільності такого трудомісткого процесу, отримали позитивні результати. Значні трудові затрати виправдовувалися прибавками врожаю [11, 3]. Про це свідчив досвід ланкової колгоспу ім. Шевченка с. Терешки Шполянського району, що на Черкащині, Я. Тудуман, яка виростила по 70 ц кукурудзи на га. Пріоритет у роботі надавався насамперед насінневі базі, внесенню відповідної кількості гною та мінеральних добрив, у тому числі й використанню

торфоперегнійних горшечків [23, 2]. У колгоспі “Більшовик” Києво-Святошинського району також застосовували торфоперегнійні горшечки. Посадку проводили в третій декаді квітня, використовуючи траншеї та парники. Коли минула загроза заморозків, горшечки пересадили в ґрунт. У результаті було зібрано 60 ц зерна і 600 ц стебел для силосування в суміші з відходами городини [6, 2].

Велике значення для утвердження радянського керівництва у думці про доцільність широкого впровадження кукурудзи мав досвід заокеанських фермерів. За ініціативою М. С. Хрушова в 1955 р. представницька делегація побувала в США та Канаді, ознайомившись із досвідом ведення сільського господарства. Особлива увага при цьому зверталася на технологію вирощування кукурудзи та методи відгодівлі худоби. Результатами поїздки стала купівля гібридного насіння кукурудзи та стандартного заводу по його калібруванню, устаткування якого було розтиражоване в сотнях одиниць [24, 81].

У січні 1956 р. спеціальною постановою ЦК КПРС М. Хрушов проголосив розширення посівів кукурудзи найголовнішим партійно-господарським завданням [25, 158 – 159]. Він особисто контролював хід виконання цієї постанови, пишаючись власними підрахунками, за якими кукурудза давала 500 – 600 ц зеленої маси з га, що дозволяло повністю вирішити проблему кормового забезпечення [26, 47].

Справді, кукурудза – надзвичайно цінна культура. Однак вирішення господарських питань суто адміністративними методами зменшувало її економічний ефект [27, 382 – 407]. Непродумане використання парів, ігнорування зональних особливостей, 10-кратне розширення її посівів, що вже в 1962 р. становили 17,2% від усіх посівних площ [28, 110], ідеалізація можливостей “чудо-культури” привели до зниження рентабельності колгоспного виробництва [29, 177]. В колгоспах УРСР було скорочено площі озимини. Якщо під озимим житом у 1952 р. було зайнято 3,5 млн. га, то вже в 1958 р. – лише 1,8 млн. га. Посіви озимої пшениці у 1958 р. скоротилися на 1,5 млн. га проти 1953 р. Значно зменшилися посіви ярої пшениці, ячменю, круп’яних культур. Проте стрімко зростали кукурудзні площі. У валовому зборі всіх зернових культур зерно кукурудзи в колгоспах Дніпропетровської області досягло навіть 43% [30, 430].

На кінець 50-х рр., попри пильну увагу партійно-радянських інстанцій до вирощування кукурудзи, початкове піднесення, особливо серед керівників господарств, помітно йшло на спад. Надшвидке, лавиноподібне збільшення площ, зайнятих кукурудзою, не було підкріплене належною інфраструктурою її збирання, переробки та зберігання. Через це допускалися великі втрати качанів. Значна їх частина під час збирання залишалася на полі, а інша – разом із стеблами потрапляла на силос. Це призводило до недобору врожаю. Втрати під час зборів врожаю досягали 5-8 ц з га, або близько 15% фактичного його збору [31, 80]. Через нестачу кукурудзозбиральних комбайнів на великих площах качани збирали вручну. Це значно збільшувало трудомісткість цього процесу. Бракувало спеціальних машин та належних приміщень для переробки і зберігання врожаю. Тому раціональнішим за таких

умов був шлях збирання кукурудзи в молочно-воскової стиглості та перетворення її на силосну масу.

Однак навіть таке загострення проблеми не могло змінити думку М. С. Хрушова щодо доцільності продовження обраного курсу. Його поїздка у вересні 1959 р. до США, відвідування фермерських господарств, які активно згодовували кукурудзу худобі, остаточно переконали лідера держави у необхідності якнайширшого впровадження кукурудзи. Він ще більше почав тиснути на партійно-господарський апарат, вимагаючи кращого використання можливостей культури [4, 13]. В разі ж невиконання поставлених ним завдань, винуватців неминуче чекав шквал критики, а то і оргвисновки. Так, директорів Калінінської МТС Калишевського району П. Морозу постановою бюро Запорізького обкому партії за неприйняття заходів стосовно розширення посівів кукурудзи було винесено сувору догану [32, 36].

У пресі, по радіо і на телебаченні ще активніше розгорнулася широка пропагандистська кампанія щодо можливостей кукурудзи. Для цього були певні підстави. Так, у колгоспі ім. Татарбунарського повстання на Одещині кукурудза стала справді надійною основою тваринництва. За несприятливих погодних умов 1960 р. тут отримали по 35 ц зерна з гектара. Бригади Т. Чоботаря і С. Ткаченка одержали по 37-38 ц, а ланка Д. Назарчука – по 50 ц з гектара. Висока врожайність кукурудзи дала змогу колгоспові одержати від кожної корови по 2,5 тис. кг молока в рік, або по 16 кг щоденних надоїв на корову [33, 1]. Кукурудзоводи колгоспу “Радянська Україна” с. Геронимівки Черкаського району Черкаської області виростили по 58 ц зерна кукурудзи на площі 350 га, із них на площі 240 га – по 80 ц [34, 69 – 70].

На січневому (1961 р.) пленумі ЦК КПРС керівництво УРСР зазнало гострої критики за те, що в 1960 р. мало місце недовиконання плану валового збору зерна на 14,9% [35, 143]. “Це сталося насамперед тому, що не приділялося належної уваги вирощуванню кукурудзи, високий врожай якої дав би змогу перекрити недобір зернових культур у зв’язку з загибеллю озимих”, – йшлося у відповідній постанові пленуму ЦК КПУ [9, 680 – 681]. Особливо дісталася керівникам Полтавської, де було зібрано лише 8,9 ц з га, Кримської (11,4) та Луганської (11,8) областей. Основною причиною такої низької врожайності вважалося використання кукурудзи на зелений корм та силос до утворення качанів. Пленум кинув клич широко розгорнути “всенародний похід за високий врожай кукурудзи” [9, 686]. Вже в червні того ж року ЦК КПУ приділив спеціальну увагу питанню про стан обробітку посівів кукурудзи та підготовки до її збирання. Партійно-господарські структури всіх рівнів зобов’язувалися негайно усунути недоліки, “рішуче посилити контроль і організацію робіт стосовно виконання кожним господарством, бригадою і ланкою взятих зобов’язань по вирощуванню високого врожаю кукурудзи” [36, 1].

На сторінках центральних газет з’явилися матеріали про “шкідливу безтурботність” керівництва деяких областей у справі вирощування кукурудзи. Так, на передовій сторінці газети “Радянська Україна” містився матеріал про недоліки в підготовці до збирання врожаю кукурудзи в Христинівському районі Черкащини. “Головна причина допущених

серйозних хиб полягає в тому, що райком партії і райвиконком, райвідділ “Сільгосптехніки” не забезпечили своєчасної і високоякісної підготовки кукурудзозбиральних комбайнів”, – зазначалося в статті [37, 1].

У листопаді того ж 1961 р. у листі-зверненні “До всіх кукурудзоводів республіки” ряд відомих голів колгоспів Кіровоградської, Полтавської, Київської та Черкаської областей оптимістично наголошували на тому, що мине небагато часу і Україна збиратиме найвищі в світі врожаї кукурудзи; “щоб додержати свого слова, ми відводимо під кукурудзу кращі землі, на всій площі плантацій піднімаємо зяб, на повний хід вивозимо добрива, готуємо високоякісне насіння, всі площі закріплюємо за комплексними ланками, організуємо широке вивчення досвіду передових ланок, бригад, господарств” [38, 1].

Звучало переконливо, але чи варто було попри всі переваги цієї культури так переоцінювати її значення, адже в будь-якій справі існують межі. Ігнорування ними не минає безслідно. Цього, на жаль, зовсім не враховували ініціатори кукурудзяної програми і, безумовно, передусім її головний натхненник М. С. Хрущов. Результати не забарилися. Щоправда, ще й сьогодні не зовсім зрозуміло, що ж стало головним чинником заострення продовольчої проблеми – надмірне розширення посівних площ кукурудзи чи різке зменшення віддачі цілнини. І вже зовсім не зрозуміло: як і в який спосіб був повністю задоволений попит населення на хлібо-булочні вироби вже через 3 дні після зняття з посади М. С. Хрущова.

Сьогодні дає підстави стверджувати, що кукурудза „не потребує реанімації” [39, 7]. Досвід господарювання переконує, що правильне її вирощування справді уможливило упродовж короткого часу значно збільшити валовий збір зерна, краще забезпечити кормами худобу. Із упевненістю можна сказати, що ті колгоспи, які зуміли налагодити раціональне її вирощування, одержували високі врожаї зерна, силосної маси, досягали високої продуктивності тваринництва, зміцнюючи економіку господарств та підвищуючи оплату праці колгоспників. Широке впровадження кукурудзи також ініціювало потужний прорив у розвитку індустрії штучних добрив для сільського господарства УРСР. Якщо в 1950 р. їх виробництво становило лише 1,5 млн. т, то вже в 1965 р. воно збільшилося до 7,3 млн. т, тобто майже в 5 разів [40, 464].

Існував період, коли кукурудзу сліпо скидали з п'єдесталу, на який її з такою ж революційною рішучістю підніс М. С. Хрущов. Однак, як переконливо свідчить сучасний досвід ринкового, перевіреного об'єктивними економічними критеріями господарювання, у природно-кліматичних умовах України кукурудза є безумовним гарантом створення міцної кормової бази тваринництва, а отже, достатнього забезпечення високоякісними продуктами харчування.

1. Марченко В. „Маїс демонструє, вчить, пропонує” / Нова доба. – 2003. – № 75.
2. Русинів І. В. Аграрна політика КПСС в 50-е – першої половині 60-х років: опыт і уроки // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 9.
3. Беренштейн Л. Ю. Аграрні проблеми в діяльності М. С. Хрущова // Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження

- М. С. Хрущова. – К., 1995.
4. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956 – 1964) // Історія України. – № 8.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1146.
6. Каченко О. За високі врожаї кукурудзи в усіх колгоспах // Радянська Україна. – 1959. – № 11.
7. Стадник Д. Широко впроваджувати досвід передовиків кукурудзосіяння // Радянська Україна. – 1954. – № 88.
8. Хрущов М. С. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства. Промови і документи: У 7-ми т. – Т. 1. Вересень 1953 – січень 1955 р. – К., 1963.
9. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. – Т. 2. 1941 – 1976. – К., 1977.
10. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1971. (Ін-т історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). Видання 8-е, доповн. і виправл. – Т. 6 (1941 – 1954). – К., 1980.
11. Чепурний Ю. Справа честі // Радянська Україна. – 1955. – № 48.
12. Звернення учасників Всесоюзної наради МТС, скликаної ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР в січні 1954 р. // Радянська Україна. – 1954. – № 26.
13. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1971. (Ін-т історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). Видання 8-е, доповн. і виправл. – Т. 7 (1955–1959). – К., 1981.
14. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р – 3763. – Оп. 1. – Спр. 269.
15. Редакційна стаття. Збільшити посівні площі, підвищити врожайність кукурудзи // Радянська Україна. – 1955. – № 46.
16. Ярошенко О. В дружбі з механізаторами // Радянська Україна. – 1955. – № 158.
17. Дошенко П. Просапні культури як попередник для озимих посівів // Радянська Україна. – 1954. – № 190.
18. Редакційна стаття. У Міністерстві сільського господарства Української РСР // Радянська Україна. – 1955. – № 169.
19. Редакційна стаття. Добре доглянути гібридні ділянки кукурудзи // Радянська Україна. – 1955. – № 161.
20. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1185.
21. До нових успіхів // Колгоспник України. – 1955. – № 11.
22. ДАДО. – Ф. Р – 3763. – Оп. 1. – Спр. 240.
23. Гулман Я. Як ми виростили по 70 ц кукурудзи на га / Радянська Україна. – 1955. – № 20.
24. Медведев Р. Н. С. Хрущев: Политическая биография. – М., 1990.
25. Хрущов М. С. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства. Промови і документи: У 7-ми т. – Т. 2. Лютий 1955 – січень 1958 р. – К., 1963.
26. Пленум Центрального Комітету Коммунистической партии Советского Союза. 15 – 19 декабря 1958 г. Стеногр. отчет. – М., 1958.
27. Зубкова Е. Ю. Опыт и уроки незавершенных поворотов 1950 – 1960 гг. // Страницы истории КПСС. – 1989. – № 5.
28. Народное хозяйство СССР. 1922 – 1972. Юбил. стат. ежегодник. – М., 1972.
29. Пленум Центрального Комітету Коммунистической партии Советского Союза. 24 – 26 марта 1965 г. Стеногр. отчет. – М., 1965.
30. Історія селянства Української РСР: В 2-х т. – Т. 2. Від великого Жовтня до наших днів. – К., 1967.
31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1252.
32. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1232.

33. Редакційна стаття. За 300 пудів зерна кукурудзи з га // Радянська Україна. – 1961. – № 13.
34. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р – 1577. – Оп. 1. – Стр. 483.
35. Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії України. 26 – 28 січня 1961 р. Матеріали пленуму. – К., 1961.
36. Редакційна стаття. Про серйозні недоліки в проведенні робіт по вирощуванню високого врожаю кукурудзи // Радянська Україна. – 1961. – № 149.
37. Редакційна стаття. Про серйозні недоліки в проведенні збирання врожаю кукурудзи та заготівлі силосу в колгоспах Христинівського району Черкаської області // Радянська Україна. – 1961. – № 223.
38. Україна збирає найвищі в світі врожаї кукурудзи. Лист голів колгоспів Кіровоградської, Полтавської, Черкаської, Київської та Чернігівської областей // Радянська Україна. – 1961. – № 275.
39. Парфенко С. Цариця полів // Клеванський тракт. – 2003. – № 36.
40. Народное хозяйство Украинской РСР. Юбилейный стат. сборник. – К., 1977.

О. А. Кузнецов

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 70-ті – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х рр. ХХ ст.

Проблеми демографічного становища українського села поступають ключовими при аналізі змін у соціальному складі сільського населення. Аксиоматичним можна вважати те, що успішне вирішення покладених на нього завдань можливе лише за умов високої якості трудових ресурсів, зокрема їхніх демографічних показників.

Актуальність наукового дослідження зумовлена потребою фундаментальної розробки історичних аспектів соціальної політики в Україні, одним із яких є демографічна політика в українському селі у 70-і – першій половині 80-х років ХХ століття. В окреслений період, із метою забезпечення оптимального трудового потенціалу промисловості, із села вилучалася робоча сила, що за умов прямої залежності рівня аграрного виробництва від чисельності працівників, зрештою, привела до соціальної руйнації села, а здійснені заходи щодо поліпшення соціального потенціалу сільського населення не дали позитивних результатів. Критичний аналіз попереднього історичного досвіду зумовлюється потребою реалізації за умов розбудови нової Української держави, яка перебуває у стані демографічної кризи, активної соціальної політики, формування належного трудового потенціалу.

Проблема демографічних змін, яких зазнавало сільське населення України у 70-х – першій половині 80-х років, попри численні праці, ще не одержала своєї належної наукової розробки. Серед головних причин можна назвати початковий етап формування методологічних підходів до проблем української історії окресленого історичного періоду; розпорошеність по державних та відомчих архівах документального і статистичного матеріалу; заполітизованість та “подвійність” статистичних даних, на основі яких можливий такий аналіз; несформованість нових технологій історичного пошуку. “Без нових технологій, – підкреслює відомий український історик О. Реєнт, – ми так і не зможемо пояснити величезну кількість

історичних явищ, які випадають з м’якого ложа закономірних і чітко детермінованих” [1, 293].

Проблеми демографічного розвитку села у 70-і – першій половині 80-х років як об’єкт історичного аналізу перебували у центрі уваги багатьох дослідників. Характерною рисою наукового осмислення низки важливих аспектів стало зацікавлення порушеною проблемою представників інших суспільних наук – соціології, статистики, демографії, економіки праці та організації сільського господарства. Звісно їхні узагальнення мали переважно прикладний характер і були спрямовані на вирішення поточних завдань економічного та соціального розвитку.

Дослідницькі процеси з проблеми розпочалися безпосередньо в ході їхнього розвитку, що виключало можливість погляду на них з висоти часу. Це позначилося на вивченні питання в цілому. Проведений аналіз засвідчує, що історіографію окресленої проблеми можна умовно розділити на три періоди, кожен з яких мав свої особливості.

Перший охоплює час від початку досліджуваного періоду до середини 80-х років, другий – з середини 80-х до здобуття Україною незалежності, третій – з початку 90-х років до наших днів, початку нового століття.

Вивчення стану і розвитку історичної розробки соціальної проблематики аграрного сектору України засвідчило, що спеціальні роботи з історіографії проблеми нині відсутні, хоча окремі її аспекти знайшли оцінку в працях російських та українських вчених В. І. Погудіна, Ю. Я. Синцова [2, 3], Я. С. Калакури [3, 133]. Однак дослідники не висвітлювали специфіки демографічних процесів, які відбувалися в українському селі.

Оскільки у зазначених працях аналізується література, яка охоплює 60-ті – першу половину 80-х років, то процеси і явища, які відбувалися у соціальній інфраструктурі села, трактувалися переважно позитивно. Такий підхід в історичній науці був цілком зрозумілим, адже він повністю відповідав офіційним оцінкам партійного керівництва країни.

На початку 70-х років порушені проблеми почали вивчати історики союзних республік, перш за все це стосується російських авторів. За негласно існуючою тоді схемою, саме їм належало право розробки теоретичних та методологічних аспектів досліджуваної проблеми.

В умовах всесильного диктату державно-комуністичної ідеології з’являється значна кількість досліджень, присвячених проблемам соціальних змін (у тому числі й демографічних), які проходили в сільському населенні. Більшість робіт була підготовлена на широкій документальній базі. З окресленої проблематики готували колективні монографії [4, 320].

Певний інтерес у істориків-аграрників у досліджуваній період викликали проблеми змін, що відбувалися у соціальному складі сільського населення. Посилена увага до цього питання при соціалізмі диктувалася необхідністю забезпечення планового управління економічним та соціальним розвитком. У матеріалах партійних з’їздів увага зверталася на характеристику зрушень, що відбулися у соціальній структурі суспільства, і перш за все у структурі соціально-класовій, а дослідження у цій